

מחייה העברית במה שהורישו הדורות ובמה שנתחדש בימינו

על שכבות הלשון בספרו החדש של חיים באר "בחזרה מעמק רפאים" * ראו
לתרבות העברית שיהיו בה משבחיה בכתיבה מובחרת, שהקורא יתאמץ
להגביה את עצמו, ולא הסופר הוא שינחית את עצמו

משה בר-אשר

צריך אני לפתוח את דבריי בווידוי קל. עד היום קראתי שלוש סקירות על הספר, ואף שחתי עליו עם כמה יודעי קרוא ספרים. אף שקראתי ושמעתי כמה רעיונות מעניינים ולמדתי הרבה ממה שקראתי וממה ששמעתי, דומה אני שאפשר להוסיף דברים על הספר ועל מלאכת כותבו. בידוע שמבקרי ספרים נותנים את דעתם בין השאר על גיבוש העלילה ועל אמנות התיאור של הסיפור. אינני בא לעסוק לא בזה ולא בזאת. אני מסתפק במסירת רשמים כלליים ואתור אחרי האיך בלשון ובסגנון. כבר אמרתי למי שאמרתי, שחיים באר בנה סיפור מופלא והעמיד בו שני גיבורים בעלי שמות פרטיים זהים בשני רכיביהם – אלישע וישעיהו. אינני חושב שכך יצא לו כמה דאמרי אינשי, אלא בכוונת מכוון טבע את שני השמות הקרובים האלה. אלישע מילגרוים המתנצר החוזר ליהדותו, אם זו חזרה ליהדות, רק משנטמן בשנייה בחשכת הליל בהר המשחה, וישעיהו הומינר הירושלמי היודע הכול על הגבר ועל דרך הגבר בעלמה. הוא בניגוד לחכם מספר משלי, זה וזאת לא נפלאו ממנו. הגם שעיקרו של הסיפור בדוי מראשו ועד סופו, ברי שבאר השתית אותו על אמיתות ידועות על אודות סופרים גדולים ועל אלמנותיהם העוסקות במורשתם וגם על היכרות עם

פרופ' משה בר-אשר הוא נשיא האקדמיה ללשון העברית. המאמר מבוסס על הרצאת הפתיחה שנשא בבית עגנון בירושלים, בכ"ג באלול תשע"ח (3 בספטמבר 2018) בערב עיון שהוקדש לספרו של חיים באר "בחזרה מעמק רפאים". הדברים מובאים כניסוחם בהרצאה שבעל פה; נוספו להם אך כמה הערות קצרות.

חוקרי ספרות שנותנים מחילם ליצירתם של הסופרים בחייהם ולאחר מותם, והלוא באר הוא גם סופר חשוב וגם חוקר ספרות חשוב, ומבין בהליכותיהם של סופרים ויודע הרבה על אהבותיהם, על שנאותיהם ועל קנאותיהם. אין צריך לומר שמכירי סופרים יודעים לזהות בחייו של אלישע מילגרום היבטים שונים של כמה מהסופרים בדורותינו. והדברים עתיקים.

הסיפור נטוע היטב בירושלים, בשכונותיה ובאנשיה. ואמירות אגב לרוב ששילב או שרבב באר בספר משוות לסיפור ריאליזם שאינו מטשטש את הבדיה, אבל לרגעים עשוי הקורא להשתכנע ואף להאמין שהוא קורא סיפור על מציאות ממשית. אמירות אגב כאלה יש בו בספר לעשרות, ולא אזכיר אלא כמה מהן. מי ששכח או לא ידע דבר על אודות "התרגיל המסריח" כהגדרתו הבוטה של יצחק רבין משנת תש"ן (1990), הוא מוזכר לו בזכות קריאתו של יצחק השני, הלוא הוא יצחק שמיר, שקרא כמעט בייאוש: "אברשה חזור הביתה" (כנאמר בעמ' 27). משנדרש באר ל"אבקת רכיל" עלה שמו של הספרן חד הלשון ובעל הייחוד בלשון, יעקב דויד אברמסקי המנוח, שיצא טבעו כבקי באמנות הזאת (עמ' 49). וכיון שדיבר על זלקינסון הזכיר את מאמרה של פרופ' חנה שקולניקוב (עמ' 117), אף שרבב שם היגד על "מתנחלת מחברון" (עמ' 37) – כינויה זה גנאי הוא לה, ועל כן לא היה צורך לפרש את שמה. ולא רק חרדים הכירו את הרב אלישיב (עמ' 230), ששמו נכתב בכתב המשקף את הגייתו בפי אנשי שלומו. וכך היא הזכרת שמם של שניים מגדולי ראשי הישיבות, רבי איסר זלמן מלצר ראש ישיבת עץ חיים שהלך לעולמו בכסלו תשי"ד (נובמבר 1953) ורבי שלמה זלמן אוירבך ראש ישיבת "קול תורה" שהלך לעולמו באדר ראשון של שנת תשנ"ה (1995) (עמ' 192). ולצד שני מוזכרים הסופרים דוד שחר ויהושע טן-פי (עמ' 69), כדי להתייעץ אתם בעניין שכר סופרים. כאמור, כל היגדי אגב אלו ורבים שכמותם עשויים לגרום לרגע שהקורא יאמין שמוגשת לו תעודה היסטורית ולא סיפור בדוי.

"מתוך גחמת הלב המשתוקקת"

עברית שאינה הלשון של כל ימות השנה מפיק חיים באר בכתבתו. מי עוד כותב היום לשונות כגון "התיצב למראשות הקבר" (עמ' 39),¹ "עמדה מימינו של משה המניף את מטהו על ים סוף ומבקע אותו לשני אשדים אשה כבת חמישים" (עמ' 41), "מתוך גחמת הלב המשתוקקת" (עמ' 104), "היפוך הלב" (עמ' 129), "מיראתם פן יתגנב שמץ פסול לייחוס המשפחתי" (עמ' 147), "כמטחווי שמיעה" (עמ' 173), "נותרו למעצבה" (עמ' 239), "והחשכה, כבדה מתמיד, חזרה לרבוץ על הארץ" (עמ' 240). אבל אין ההדגמה המצומצמת הזאת מציגה את הלשון בספר שלנו בכל צבעיה. אביא תחילה מה שהורה זקן. הוא מורי הגדול, פרופ' זאב בן חיים, מגדולי חוקרי הלשון העברית בכל הדורות שהיה מסוללי הדרך בחקר העברית החדשה. הוא פרסם לפני שישים וחמש שנה, בשנת תשי"ג, מאמר אדיר בחשיבותו. כותרתו "לשון עתיקה במציאות חדשה" (שיחות על בעיות בלשון העברית החיה).² זה מאמר שאינו קל

לקריאה מחמת צפיפות הרעיונות והאמירות העקרוניות שהובעו בלשון קצרה כדרכו של בן-חיים ובשל העומק שמחברו דן בו בלשון ימינו. בלשון מאופקת, בלא מילת גנאי ובלי אזכורים מפורשים הוא מראה את שטחיות עיונם של אחרים. המאמר הזה עומד בתוקפו עד היום הזה. ברם, לא מעט מחוקרי לשון ימינו לא קראוהו, ואם קראוהו, לא עמדו על תרומתו המכרעת בהבנת ענייניה של העברית החיה.³ יש במאמר היגד אמת המייחד את העברית החדשה מכל לשונות העולם. היגד זה נאמר בדרכים שונות מספר פעמים במאמר. זה תורף הדברים – כל שכבות הלשון העברית מונחות בעברית שלנו זו על יד זו ולא זו על גב זו כמו בלשונות אחרות. וראויים הדברים להבאה בלשונו הזהב של זאב בן-חיים:

לשונו החיה [...] לא מה שנוצר בה דור אחר דור הוא ייחודה, אלא שלא מת בה שום דבר – הוא ייחודה [...] ומפני שלא מת בה שום דבר, זאת אומרת מפני שאין לנו היום הרגשה, כי יסוד פלוני או אלמוני בלשון העתיקה אינו נחשב עוד חלק בלשונו בימינו – חוץ מיוצאים מן הכלל מעטים – משום כך קיימות בלשונו שכבות שכבות באוצר המלים, בצורות תחביריות, ומעט גם בדרכי הנטייה: שכבות זו על יד זו, ולא זו על גב זו כבלשון מהלשונות הממשיכות קיומן ברציפות היסטורית.⁴

אכן שלא כצרפתית או כאנגלית ולשונות אחרות שלשון המאות החמש-עשרה והשש-עשרה נבדלות הבדל חד מהצרפתית ומהאנגלית הנכתבות והמדוברות במאות העשרים והעשרים ואחת, ואיש המאות האלה מתקשה להבין את אשר נכתב לפני מאות בשנים, העברית שלנו מהלכות בה כל השכבות זו ליד זו. אפשר לנסח את הדברים בזהירות ולומר, שלעתים כל השכבות מצויות בלשון ימינו אם מצרפים את מה שכתבו או את מה שאמרו אנשים שונים. יש מי שנדרש יותר ללשון המקרא, ויש מי שנדרש ללשון חכמים, ויש מי שלשונו מאופיינת בעיקר במה שמהלך היום לרבות לשון העלגים והמגמגמים ב"כאילו" ובמשפטים קטועים, או בחזרה לתקופת ההילוגריפים המתגבשת באימוג'ים שבמסרונים וכנכנס אליהם וכיוצא בהם. בכל מה שנכתב יש ייצוג לכל שכבות הלשון.

כל תקופות העברית זו ליד זו

בספר "בחזרה מעמק רפאים" הייצוג לכל השכבות ניכר על כל צעד ושעל. לשונו של הספר רקומה מכל שכבות הלשון זו ליד זו, היינו אצלו אתה מוצא את כל תקופות העברית זו ליד זו בעמוד אחד, והוא אינו פוסח גם על מה שאמר רא"ם ליפשיץ: "הארמית השפיעה עלינו רוב טובה".⁵ למעשה התמונה הזאת ניכרת בכל כתיבתו, אבל היא בולטת ביותר בספר הזה. ובזה חושש אני שמא הוא מקטין את קהל קוראיו, אבל הידענים מוצאים בהם עניין ונוחם על היעדר ריח המקורות בכתיבתם של רבים. מכאן ואילך ידברו עמודי "בחזרה מעמק רפאים".

הרי הדגמה מעמ' 13. אתה מוצא בו את המילים והביטויים הללו: "עולה על יצועו", "בגפו", "היכן", "ליורדי דומה" שהם לשונות מקרא. ומצויים שם בין השאר הפועל

"תהיתי", והשם "נימוסין" מלשון חכמים. כידוע, נימוסין היא צורה עברית של נומוס היוונית שחל בה הכלל העברי – ברצף של שתי תנועות [o] או [u], הראשונה הופכת ל-[i], כמו ראשון שהפכה ראשון וחוצון שהפכה חיצון וכך נומוס הייתה לנימוס. ומצויים בעמוד הזה השמות מהתקופה החדשה תחנה ("בתחנה ראשונה במסע השוטטות") וצילום ("יצאנו מלוויים בצוות הצילום הקטן"). וגם השם המקראי מקטרת⁶ בהוראתו בעברית החדשה מצוי כאן. ואי אפשר לפסוח על השם פרס, שהורישה לשון חכמים ללשון ימינו ומשמעו המקורי הוא "מחצית". השם ידוע בהוראתו המקורית לקוראי הטקסט של "פיטום הקטורת" מבין באי בתי הכנסת שאומרים אותו יום יום, וללומדי מסכת אבות הנחשפים אליו במשנה ג של פרק א בהיגד "על מנת לקבל פרס". הוא בא בספר של באר בעמוד 13 במשמעותו בלשון החדשה. המשמעות שעלתה בהשפעת prize ו-prix של לשונות אירופה כמשתקף במה שנאמר "ספרו המועמד לפרס"⁷. מילות לעז משוקעות גם הן בעמוד הזה (עמ' 13): לא "גברת זלקינסון" אלא "ליידי זלקינסון" מכונה הגברת נעמי. וכך גם התיבה השנייה שבצירוף "מחוץ לפריים". ובעמוד שלפני זה הוא מדבר על "האופוס מגנום". וכדרכו שילב בהקשר הזה שיבוץ מהגדה של פסח: "הוא ולא מלאך, הוא ולא שרף, הוא ולא שליח", אבל שינה בחתימתו "הוא 'ההולנדי המעופף' ולא אחר". ועוד אשוב לעניין השיבוצים.

פעמים שאתה מוצא בספר במקומות סמוכים מבעים נוגדים בצרימותם לא רק מבחינת רובדי הלשון, אלא גם מבחינת התכנים הנמסרים במבעים אלו, אבל צרימותם היא תפארתם בכתיבת ספרות. הנה דוגמה אחת מעמוד 192. אינני מתכוון לתיאור חזות רגליה של נעמי המיוצגות בלשון זה: "לבושה טייץ הדוקים ולרגליה נעלי ספורט בכתום זוהר זרחני שגונו כגון מיץ גזר". אין בזה כל ייחוד, זה מה שהתבקש לו לסופר וכך כתב. כוונתי לאמירה "הורות הומו-לסבית". כאן לא רק הלשון היא בת הדור האחרון, התופעה כולה היא בת הדור האחרון. ובסמוך לאמירה הזאת מופיע מבע המבוסס על לשונות נדירות במקרא: "כי עוד בחיים חייתה ואיתן מושבה". המבע הזה נשען על הביטוי "ועוד בחיים חיתם" בספר יחזקאל (ז 13) ועל דברי השבח "איתן מושבך ושים בסלע קנך" מספר במדבר (כד 21) שבלעם משבח בו את הקיני. אני מעז לומר שאחד מחשובי הירושלמים בדורנו, חיים באר, יודע שהמטבע "עוד בחיים חייתו" או "עוד בחיים חיתם" היה שגור ועודנו שגור בניהם של חכמים ספרדים במיוחד בהספדים. זוכר אני אותו יוצא מפי הרב מאיר ועקנין, מי שהיה לפני עשרות בשנים רבה הספרדי של טבריה. בהספדו על הרב יעקב משה טולידאנו, מי שהיה רבה של תל-אביב ושר הדתות. בלוויה שלו לפני שנים הרבה אמר רבי מאיר: "ועוד בחיים חייתו עלבו בו בלשון אכזרית. ומה יש אם נתחתן? ומה יש אם הבחורה רצתה אותו? הרגו אותו מסכן שמו אותו בסינממה"⁸. ושמעתי את הראשון לציון, הרב מרדכי אליהו, מספיד את חברו הרב אברהם שפירא, ראש ישיבת מרכז הרב, ואומר:⁹ "עוד בחיים חייתו ציווה רבי אברהם שבנו יהיה ראש הישיבה במקומו".

מציאויות מנוגדות

יש מי שיטען בתוקף, כי למצוא את לשון חכמי הספרדים חובשי המצנפות ועטויי הגלימות בכפיפה אחת עם "הורות הומו-לסבית", צורם גם צורם. עם זאת, כך מניחים זו על יד זו את כל שכבות הלשון ואת המציאויות המנוגדות המשתקפות בהן. ויש בו בספר עוד ניגודים אחרים. מכאן אתה מוצא "עידון" כדרך שיהודים דתיים מדברים כדי לא לפגוע ב"כבוד שמיים": אלוקי אבותיו (28) ולא "אלוהי אבותיו", וכנגד זה יורדים לשיפולי הגוף כדי לכנות את החוקר בשם המשובב הַאֲשֶׁךְ (282). טהרנים יצחיקו כאשר יבקשו לומר הַאֲשֶׁךְ.

יפה בעיניי סמיכות הקטעים בעמודים 115 - 116. דברו על נעמי נוקט אלישע צרור מילי לעז: "מיס זלקינסון היא לידי אמיתית", "גישה אפלוטית", "גם מי שרואים עצמם ליברלים וטולרנטים". ובקטע סמוך הוא משיג את לשונו כמעשהו בהרבה מעמודי הספר: "למרות מעלותיה הרבות, חכמתה וחין ערכה היא מהלכת בתוכנו וקול פסיעותיה לא יישמע, כאחת מענווי ארץ. בחיבה ובטובת עין היא משמשת לי עוזרת נאמנה ומסורה בעבודתי. בלא אומר ובלא דברים". די לציין פרטים אחדים מהקטע שהובא לעיל: (א) הביטוי היחידאי במקרא "חין ערכו" הבא כצירוף שני בהיגד "ודבר גבורות וחין ערכו" בספר איוב (מא 4),¹⁰ הובא גם כאן כצירוף השני בהיגד "חכמתה וחין ערכה". (ב) "וקול פסיעותיה לא יישמע". ודוק: לא "אינו נשמע" כלשון התקן ולא "לא נשמע" כעברית המהלכת בפי כול כיום כמתבקש לכותב בלשון ימינו, אלא "לא יישמע" כלשון השירה במקרא וכדקדוקה. (ג) ובאומרו "בלא אומר ובלא דברים" הדהד חיים באר את הפסוק בתהלים (יט 4) "אין אמר ואין דברים". (ד) וכשדיבר על "טובת עין" התאפק באר מלהשתמש במילה הכול יכולה - פירגון - הנשמעת מפי כול. כך הצירוף "טובת עין" נמצא מהדהד את הפסוק "טוב עין הוא יברך" (משלי כב 9).

ויש לתת את הדעת לקווי סגנון שבהם ניכרת שנינות המבע של חיים באר. כאלה מצאתי בספר כמה וכמה פעמים. אחת מהן מוצאת את ביטויה למשל בניגודי אמירות שהוצעה בה המשמעות הכפולה של הפועל שכב. זו מצויה בשאלה שהוצגה לבעל אילנות היוחסין: "איך אתה מסביר ש ב ח י י ו הוא ש כ ב בחיקן של נשים נוכריות ו ב מ ו ת ו ביקש ל ש כ ב לצידם של אנשים בישראל?" (175).¹¹ באר אינו חושש לשלב בכתיבתו גם לשונות עגה, לשונות ילדים ושירי ילדים ולשונות של נהגים, כגון "לאכול את הכובע" (עמ' 282), "עף על עצמו הבן אלף" (שם), "עיזה פיזיה" (עמ' 234), "לעשות סיבוב פרסה מהיר" (עמ' 285).

ביטויים רבים בארמית

וגם זאת, בניגוד למה שנתרוח בלשון דורנו שסופרים מדירים את לשונם מיסודות ארמיים שלא השתרשו,¹² חיים באר רואה בשימוש בארמית רכיב ליגיטימי, כשר ומתבקש בכתיבה העברית כפי שכתבו יהודים במשך הדורות. על כן כשרים בעיניו

לבוא בקהל המילים והביטויים "קשישא" (עמ' 65, 292), "לא קשיא" (עמ' 72), "באתרא קדישא הדין" (עמ' 112), "שחיק טמיא" (עמ' 126),¹³ וכן "תא חזי" (עמ' 127 = בוא ראה), "בעידנא דריתחא" (עמ' 181), "חלוקא דרבנן" (עמ' 188), "עלמא דקשוט" (עמ' 192), "הבר סמכא" (עמ' 195), "רחמנא ליצלן" (עמ' 197), "אכל קורצא" (שם), "המרא דאתרא" (שם), "חוכא ואטלולא" (עמ' 200), "כהאי לי שנא" (שם) ועוד. עניין זה של השימוש בארמית דורש הערה מפורטת. בכתיבה העברית החדשה במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים שילבו סופרים ארמית לרוב. דנתי בעניין הזה בעיון מפורט כלפני שלושים שנה.¹⁴ עם זאת, כבר במחצית הראשונה של המאה העשרים התחילו סופרים לנטוש את הארמית, ובמחצית השנייה של המאה העשרים הנטישה הייתה לעובדה מוגמרת.¹⁵ לא רק בקשת הטהרנות בעברית דחתה את הארמית,¹⁶ למעשה חוסר ידיעת הארמית המאפיינת את הדורות החדשים של כותבי העברית ודובריה, הוא שהחיש את התהליך הזה.

אצבע את דבריי בסיפור ובמובאה. הסיפור – כלפני ארבעים וחמש שנה שמעתי מפרופ' גדליה אלקושי המנוח, שאמר לתלמידיו את הביטוי "ייתי ולא אחמיניה" (= מי יתן כשיבוא המשיח לא אראנו). כנראה שהשמיע אותו בהגייה אשכנזית – *vela yeyse axmine* שלא בהטעמת מלרע – קפץ תלמיד אחד ואמר לו: "מדוע אתה משתמש ביידיש? רובנו לא מבינים כלל שפה זו". המובאה – כתב הסופר אהרן מגד המנוח בנובלה שלו "מסע באב": "מה אומר לך, ייתי ולא אחמיניה! ובאחזו בשפופרת הטלפון, קצר רוח, היתה עולה בו בחילה למשמע הביטוי הארמי".¹⁷ חוסר הידע הביא למאיסה בארמית. חיים באר לא נכנע למציאות הזאת, אמנם אינו מרבה בארמית כמו סופרי הדורות הקודמים, כגון מנדלי וברדיצ'בסקי, אבל אינו מסייע אותה מכתבתו. ובשכבות הלשון המאפיינות את כתיבתו הוא מביא גם את הארמית.

ביטוי מובהק להגבת הלשון

אי אפשר לחתום את העיון בספרו של באר בלא נתינת הדעת לקו סגנוני מכריע בכתיבתו. ספר זה גדוש שיבוצים של מובאות מהמקורות, כאשר הגעתי למספר שמונים הפסקתי לספור את השיבוצים. אביא בזה מדגם קצר ואומר דברים אחדים על מלאכת השיבוצים בספרות ובסגנונו של באר. דרך אגב ייאמר כי יש אך מעט שיבוצים שציון המקור שמהם לוקחו, כגון מה שאמר קהלת קשישא: "ואין שלטון ביום המות" (עמ' 65), אך לרוב הם באים בלא ציון מקורם, כגון "הילכו שנים יחדו בלתי אם נועדו" (עמ' 19), "לא ראתה שפחה על הים" (עמ' 64), "וכמו שאומרים אצלנו 'בעל המאה הוא בעל הדעה'" (עמ' 69), "נפלה לא תוסיף קום" (עמ' 193), "מבכור פרעה היושב על כסאו עד בכור השפחה אשר אחר הריחיים" (עמ' 280), "הוא זוכה לקיים את הציווי 'וביערת הרע מקרבך'" (עמ' 127), "מובטח לו ש'ידע רזי עולם ותעלומות סתרי כל חי'" (עמ' 166), "איש על מחנהו ואיש על דגלו" (עמ' 183) "דבר האבד שהפסדו מרובה" (שם), "הם יודעים כי 'בתחבולות תעשה

לך מלחמה' " (עמ' 199) "גנזי נסתרות" (עמ' 304), ופעמים שמוכנס בהם שינוי קל, כגון "שאינ דבר נעלם ממנו ואין נסתר מנגד עיניו" (עמ' 172), "בעל קול שובר ארזים ומחולל איילות" (עמ' 198). ולזכותו של באר הבאת השיבוצים עשויה באופן מושכל, הם הובאו כשהתבקשו לו.

דומה עליי התופעה הזאת בעברית החדשה כמובאות מן העברית המשובצות בלשונות היהודים. תלמידי חכמים ומשכילים שבדוברי לשונות היהודים תיבלו את דיבורם בלשונות המקומיות לא רק במילים וביטויים עבריים, הם קישטו את שיחם ואת כתיבתם במובאות שלמות, כגון שיבוצי הפסוקים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו: "כל עורב למינו" (ויקרא יא 15) כדי לציין "מצא מין את מינו"¹⁸ או הפסוק "לא תקום פעמיים צרה" (נחום א 9) כאיחול וכתפילה שפורענות שפקדה את הדובר לא תישנה.¹⁹ הצעת מובאות בלשונות היהודים הייתה אטומה בעיני מי שלא ידע עברית. בניגוד למילים וביטויים מהעברית והארמית שנשתקעו והיו מובנים לכול, ²⁰ השיבוצים של פסוקים ומובאות מספרות חז"ל היו אטומים למי שלא ידע עברית. הם היו מוכרים רק לאנשי העלית של החברה והיו משמשים לרוב בפייהם. כזה הוא השימוש במובאות ושיבוצים בעברית המהלכת, הם ידועים ומובנים לידענים, ואטומים לעמי ארצות ולמי שאינם בקיאים. בעיני רבים העברית של המקורות והעברית המהלכת כיום הן כעין שתי לשונות. בעיני מי שלא קראו ולא שנו ולא שימשו השיבוץ מתפרש כעין יסוד זר. ברור אפוא, שיש בשימוש בשיבוצים כמו בארמית ביטוי מובהק להגבהת הלשון, וזה בוודאי מעשה סגנוני מכוון מצידו של חיים באר.

אני רואה לענות כאן לשאלות ששאלה אותי אישה המיטיבה קרוא, לאחר שקראה את הספר הזה: "כלום מי שאינו ירושלמי ימצא את ידיו ורגליו בספר? האם מי שאינו מצוי בלשון המקורות יכול להבין את כתיבתו של באר, שיש בה לא רק לשון יום יום אלא גובה סגנון וזליגה לארמית? האם לא ייטוש את הספר בראשיתו?". אפשר להשיב תשובה אחת לשאלות האלה במילה אחת - כן רבתי! אבל ראוי לה ורתוי לה לתרבות העברית, שיהיו בה משביחיה בכתיבה מובחרת, שהקורא יתאמץ להגביה את עצמו, ולא הסופר הוא שינחית את עצמו. את הכיוון בדרך הזאת סללו גדולי הכותבים כמנדלי, ביאליק ושי"י עגנון ואחרים. באר הולך בדרכו שלו בעקבותיהם בנושא הלפיד הזה. וגם לזה התכוון ביאליק באמרו ב"מתמיד": "עוד הותיר אלהינו לפליטה גדולה גחלת לוחשת בערמת הדשן". ולוואי שיימצאו בדור הבא או בדורות הבאים מי שימשיכו במסלול הזה.

כדי שלא יאמרו שתלמידי חכמים מפרכסים זה את זה כדרך המפרכסות, אהיה פה לכמה טהרנים. יהיו ביניהם ששיגו על חיים באר בשל כמה שימושי לשון לא תקינים שהכשיר בכתיבתו. למשל כאלה הם המבעים "מאז שהכרתי" (עמ' 24) במקום "מאז הכרתי" כמו "מאז שכבת לא יעלה הפרת עלינו" (ישעיה י 8). או "הלוא הבטיחה לי בשעתו" (עמ' 94) במקום "הלוא הבטיחה לי בשעתה", וכן "המשא ומתן" (עמ' 66), "הדין דברים" (עמ' 99) חלף "המשא והמתן", "הדין והדברים". הטהרנים מתאוננים

על סופרים שמכשירים שימושים כאלה.²¹ אפשר להמתיק את הביקורת באמירה הזאת: משעה שהכשירה הספרות את הלשון המדוברת לעיצוב הדיבור, מה נלין על לשון השואבת משם מלוא חופניים משיבושיה?!

לסיכום: אכן כתיבתו העברית של חיים באר היא מופלאה, הוא מניח את כל שכבות הלשון זו ליד זו. הוא משגיר את הנדיר ואינו פוסח על התדיר, אף אם הוא לשון לעז או מה שצמח בעגה לסוגיה. אינו מרחיק עצמו כליל מן הארמית. כמי שמקורות ספרות עם ישראל פתוחים לפניו סבור בצדק שתיבול הכתיבה העברית ביסודות מן הארמית יפים לה. והוא מרבה להגביה באמצעות השיבוצים הרבים. אילו היה חיים באר יהודי יוצא הונגריה היו מציגים אותו בהיפוך סדר הרכיבים – באר חיים, ששם מקדימים את שם המשפחה לשם הפרטי, כפי שהדגים פרופ' יהושע בלאו – בנו מתקרא בלאו מרדכי, ולפי שהמילה בלאו עניינה "צבע כחול", ראוי היה לדעתו שבנו ייקרא בעברית "תכלת מרדכי" כדי לשוות לו גוון הונגרי. וכך הוא באר חיים, אלא שאפשר להרחיב את שמו, ובמקום לקרוא לו "באר חיים" נקרא "באר מים חיים" כדברי המשורר בשיר השירים (ד 15), שכן חיים מחייה את הלשון בכל מה שהורישו הדורות ובמה שנתחדש בדורנו, לרבות היבוא מעבר לים ומעבר לאוקיינוס, והוא בונה בה בניינים נהדרים משלו. הלוא אמר פייטן הסליחות בפזמון "במוצאי מנוחה קידמנוך תחילה" בנוסח אשכנז: "נא שגבם מאוצר המוכן בזבוליד", ואנחנו עונים אחריו: "חיים נא המשך לשגב את הלשון מהאוצר המוכן בידיעותיך".

הערות

- 1 מכאן ואילך אני מסתפק בציון מספרי העמודים בלבד בסוגריים.
- 2 המאמר ראה אור בכתב העת לשוננו לעם (תשי"ג) קונטרסים ג-ה, ח-ט ונדפס שוב אחרי כארבעים שנה בספרו, במלחמתה של לשון, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 36 – 85.
- 3 אני מתאפק מלומר מילה נוספת על מחקריהם.
- 4 במלחמתה של לשון, עמ' 58 – 59.
- 5 ראה א"מ ליפשיץ, "לשאלות הלשון" שפתנו א (תרע"ז) עמ' 17 (מובא גם בספרו, כתבים, כרך ב, עמ' לא).
- 6 מקטרתו (יחזקאל ח 11). בפסוק הזה השם מציין את המחתה שעליה הקטירו את הקטורת.
- 7 על השפעת לשונות זרות בשינוי משמען של מילים עבריות ראה גב"ע צרפתי, פרק טו ("השפעת לשון זרה") בספרו, העברית בראי הסמנטיקה, בסדרה אסופות ומבואות ה, ירושלים תשס"א, עמ' 272 – 299.
- 8 הכוונה ליומני החדשות שהיו משודרים בבתי הקולנוע לפני הקרנת הסרטים.
- 9 דברי ההספד של רבי מאיר בהגיייתם הספרדית ובמנגינתם עדיין מדהדים באוזני מיום ששמעתי אותם.
- 10 רלב"ג בפירושו לאיוב על אתר היטיב והגדיל לפרשו "וחין ערכו – ויופי סידורו אשר באיבריו ויצירתו".
- 11 אני הבלטתי את המילים במובאה על ידי פ י ז ו ר ן.
- 12 ראה את הסעיפים העוסקים בארמית בפרק ד ("על העשייה בלשון העברית בזמן החדש") בספרי, פרקי עיון בעברית החשה ובעשייה בה, אסופות ומבואות יב, ירושלים תשע"ג (להלן פרקי עיון).

- עמ' 113 - 115, §§ 34 - 37. ברור שאיני מדבר על מילים וביטויים כגון בדיעבד, אדרבא, הא בהא תליא, שהשתרשו בלשון, ואין איש רואה בהם נטע זר בעברית אלא על יסודות שלא היכו שרשים בלשון.
- 13 כלומר 'שחוק עצמות' וליתר דיוק 'שיישחקו עצמותיו' כתואר שבו נתכנה אדריאנוס קיסר, חורש העיר ירושלים ומעבר שמה לאלליה קפיטולינה.
- 14 משה בר-אשר, "מקומה של הארמית בעברית החדשה", בתוך הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 14 - 76 (הופיע שוב כפרק א בספרי פרקי עיון, עמ' 3 - 55). כבר עמד ישראל ברטל על השימוש המכוון בארמית בידי הסופרים במאה התשע עשרה. הכוונה לעבודת הדוקטור המצוינת שלו "הלא יהודים וחברתם בספרות עברית ויידיש במזרח אירופה בין השנים 1856 - 1914", האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א.
- 15 ראה פרקי עיון, במקום המצוטט בהערה 12 לעיל.
- 16 אבא בנדויד תבע תמיד שכל מילה וביטוי בארמית יתורגמו לעברית, ויש לנקות את העברית מכל יסוד ארמי שלא נשתקע בה.
- 17 ראה פרקי עיון, עמ' 33 - 34, § 30.
- 18 ראה מ'בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשנ"ט, עמ' 169, § 33.
- 19 ראה שם.
- 20 כגון שחרית ומוסף, שופר וסוכה מהעברית וכאלה הם שלוש המילים והביטויים מהארמית שהובאו בהערה 12 לעיל.
- 21 אפשר לכאורה לענות כך: מה תאמרו על השם הדוח (>הדו"ח) שהוא גלגול מקוצר של "הדין וחשבון" שהאקדמיה ללשון הכשירה? ברם איש לא יכחיש שאין זו דרך המלך בחידושן של מילים בעברית.

עדות עצמית מן הבאר

אפיפניה - זהו אותו רגע פלא קסום, המואר באור יקרות. זוהי הליבה של כל יצירה ספרותית בת אלמוות, הרגע בו מתאחדים מרכיבי הסיפור השונים בדרך נסית ונותנים משמעות ליצירה כולה. הסופר חיים באר נתן דוגמא לאפיפניה בדברים שנשא בערב השקת ספרו החדש "בחזרה מעמק רפאים", שנערך בבית ביאליק בתל-אביב, ביוני שעבר.

"איפה גדל נרקיס?" - שאל והשיב: "בביצה. על ערימת זבל יכולים לגדול פרחים יפים. כשמערימת הדשן צומח פרת, זהו הרגע היפה" - אמר הסופר בעגמומיות. "כך גם הסופרים, לא נעים לעבוד אתם, הם אנשים לא נעימים, מעצבנים וממורמרים. וכי עגנון היה איש סימפטי? לא ולא, אבל היצירה שלו תעמוד לעד". היו שהטיחו בחיים באר בעקבות צאת ספרו זה לאור, כי התגרה בו בכל קברניטי הספרות, רבים בו זיהו את עצמם. "מאיפה האומץ הזה? האם זה עניין של גילך המתקדם?" - נשאל, ולכך השיב: "אני כבר 'מעל הבקבוק' (over-bottle) ולכן יכול לשתות לשוכרה... אינני ירא מאיש... ניסיתי לכתוב ביושר ובאהדה וכדי להתגבר על חרדות - יש בספר המון הומור".